مجلۀ منظر، ۱۰ (۴۵) : ۶۵-۵۶/ دی ۱۳۹۷
DOI: 10.22034/manzar.2018.68625

منظر معنوی رویداد پیاده‌روی اربعین حسینی

محمد جواد درودیان*
دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.

تاریخ دریافت : ۹۷/۲/۲۳ تاریخ پذیرش : ۹۷/۷/۲۰ تاریخ قرارگیری روی سایت : ۹۷/۱۰/۱۹

چکیده | درک رویدادهای گردشـــگری به بررســـی های زمینه‌ای وابسته است، به خصوص زمانی که رویداد مورد بررســـی از جنس اعتقادی و معنوی باشد. اربعین حسینی یکی از رویدادهای خاص و ریشه‌دار اسلامی اســـت که در سال‌های اخیر مورد توجه ویژۀ پژوهشـــگران قرار گرفته است. پیاده‌روی و سختی‌های راه برای رســـیدن به یک مقصد مشترک، مفاهیم خاصی را تولید کرده است که تنها با تفسیرگری و ورود به آن قابل درک اســـت. این پژوهش کیفی که با اســـتفاده از ۳۸ مصاحبه، مشاهده و بررسی اسناد صورت گرفته است. برای رســـیدن به اشـــباع نظری مصاحبه به صورت گلوله برفی صورت گرفت. همزادپنداری، حس امنیت در عین ناامنی، مهمان‌نوازی‌های صادقانه، تجربۀ عشـــقی داوطلبانه و نهایتاً عشق دوطرفۀ میزبان و میهمان به سیدالشـــهدا (ع)، مؤلفه‌های درک معنوی زائران را شکل می‌دهند. اربعین یک پدیدۀ هلوگرافیک است که از هر زاویه به آن نگاه شـــود، جلوهای خاص از معنویت را در خود دارد. منظر معنوی این پیاده‌روی را می‌توان مجموعه‌ای از دریافت‌ها و احساســـاتی دانست که ترکیبی است از محیط پیاده‌روی، خاطرات نقل‌شده از امام حسین (ع)، انگیزه‌های فردی زائرین و اتفاقات جاری در مسیر پیاده‌روی.

واژگان کلیدی | *پیاده‌روی اربعین، منظر معنوی، اربعین حسینی، امام حسین (ع).*

مقدمه | گردشـــگری بیش از آنکه یک اقدام مادی باشـــد، ریشه در معنویـــات دارد. تجربه هرچند در قالب ســـفر رخ می‌دهد، اما با احســـاس و عواطف انسان‌ها شـــکل می‌گیرد. بنابراین می‌توان گردشـــگری را مقوله‌ای عینی- ذهنی دانست که با توجه به ظرف ادراکی تجربه‌کننده، کشـــف و درک می‌شـــود. زیارت به عنوان اولین و بستر ایجاد گردشگری توسط محققان معرفی شده است. زیارت با نیت مذهبی و گرایش‌های دینی همواره با ســـختی‌ها و مشکلات زیادی همراه بوده است. ترکیب این سختی‌ها با آرزوها و نیات معنوی باعث شده تا تجربۀ متفاوت و متمایزی خلق شود. پیاده‌روی اربعین یک اقدام نمادین و معنایی اســـت که در جهت احیاء و یادآوری پیام شـــهدای کربلا، همه‌ساله در چهلم شهادت امام سوم شیعیان در مســـیرهای مشخص به سمت کربلا صورت می‌گیرد. هرچنـــد ناملایمات امنیتی ســـال‌های اخیر، بار فکری زیادی برای زائران و خانواده‌های آنها ایجاد کرده اســـت، اما میل به تجربۀ این پیاده‌روی در زائران کم نشـــده است. به بیانی اجبار و الزام یا علاقۀ دینی موضوع کشـــش‌پذیری تقاضا برای ســـفر را کمتـــر می‌کند و الگـــوی رفتاری زائـــران از منحنی‌های عرضه و تقاضای نرمال خارج می‌شود (دویر، ۱۳۹۴).

ســـوگواری به عنوان عملی مشروع و پذیرفته‌شده در اسلام، مجاز و بصیرت بخش اســـت و قدمتی دیریـــن دارد و نمونه‌هایی مثل ســـوگواری یعقوب برای پســـرش یوسف در داســـتان‌های دینی نقل‌شـــده اســـت (صنعتی، ۱۳۹۰). پیاده‌روی اربعین حســـینی

Mohammad_javad106@hotmail.com*
شماره تماس : ۰۹۱۹۸۲۹۷۲۵۷

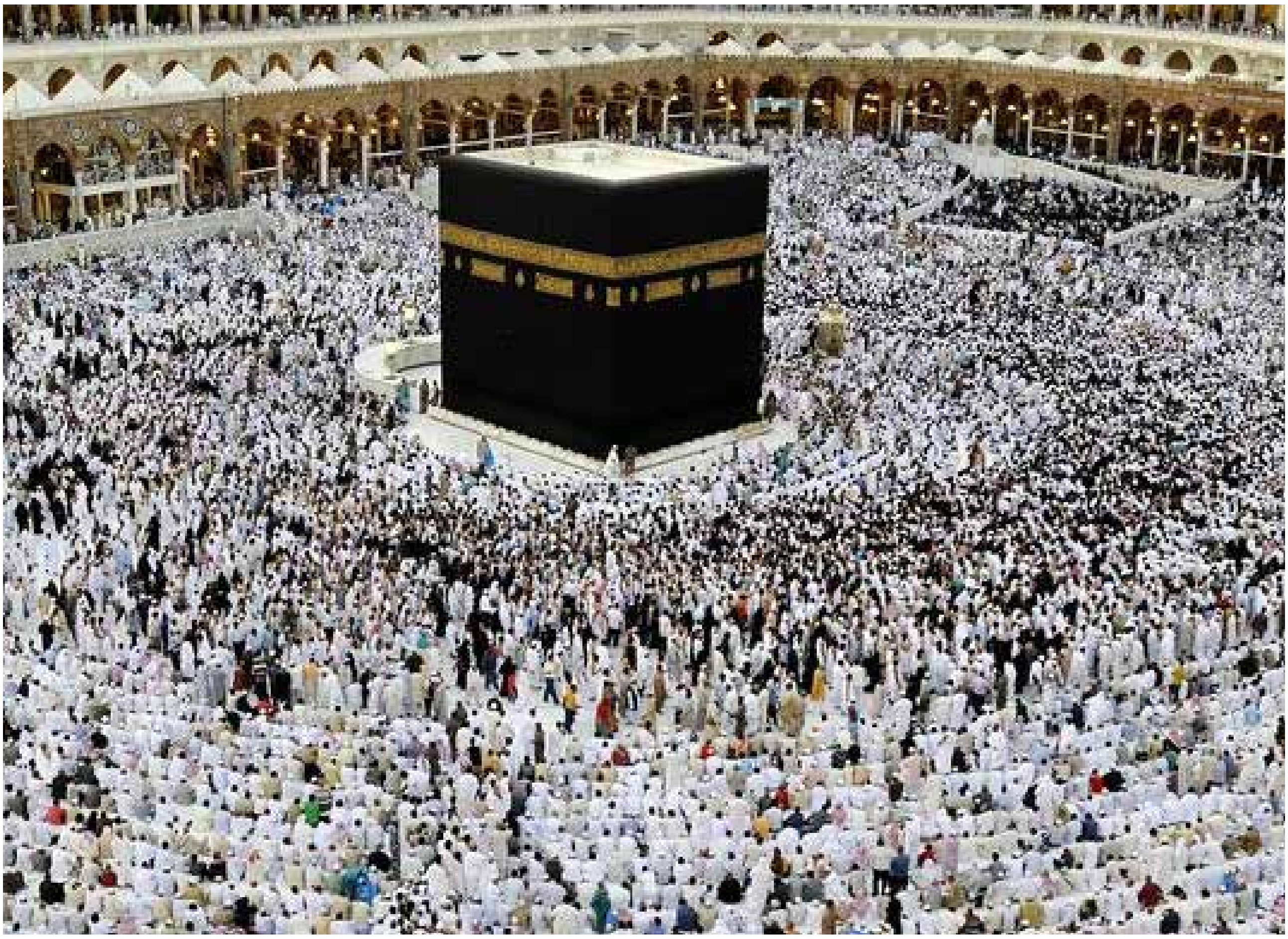
نوعی سوگواری است که روایت مظلومیت خاندانی پاک در مقابل گروهی از ناپاکان را نقل قول می‌کند. هرچند این نقل قول در مسیر تاریخ به واسطه تفاوت‌های فرهنگی و تجربیات معنوی خرده‌فرهنگ‌ها تحت تغییر قرار گرفته است، اما ریشه آن همچنان ثابت و بی‌تغییر مانده است. پیاده‌روی اربعین شامل جمعیتی غیر همگن و کاملاً متفاوت است که در یک نقطه فصل مشترک دارند و آن، دوست داشتن جمعیتی پاک و مظلوم است. این تنوع و تفاوت‌های بسیار زیاد بین تجربه کنندگان رویداد اربعین موجب شده تا تجربیات متفاوت در کنار احساسات مشترک و جمعی شکل بگیرد. اما سؤالی که در این مطالعه مدنظر محققان است این است که ادراک معنوی کسانی که در این پیاده‌روی عظیم شرکت می‌کنند، چگونه است؟ لذا این مطالعه در راستای کشف و تبیین درک معنوی گردشگران پیاده‌روی اربعین با استفاده از داده‌های میدانی و زمینه است تا نمایی نسبتاً جامع و کامل از مقوله‌ای تکه‌تکه و هلوگرافیک ارائه دهد. در ادامه مبانی نظری، روش‌شناسی و یافته‌های تحقیق ارائه می‌شود و نهایتاً به جمع‌بندی ختم خواهد شد.

مبانی نظری

منظر معنوی گردشگری

گردشگری مذهبی و زیارتی یکی از اولین گونه‌های گردشگری است. طبق آمار در سال، حدود ۳۰۰ میلیون زائر در اقصی نقاط جهان به سیاحت می‌پردازند که ۲۹ میلیون نفر از آنها را گردشگران مذهبی بین‌المللی تشکیل می‌دهند. زیارت ، جشن‌های مذهبی ، اعتکاف و ... از مصداق‌های این‌گونه از گردشگری است که یافتن معنا در آن هم به صورت قلبی و هم به صورت محیطی ممکن است (Jamal & Robinson, 2011: 237).

در قرآن کریم (سورۀ حج ۴۶) اشاره شده که «آیا در این زمین سیر نکرده‌اند تا برای آنها دل‌هایی پیدا شود که بدان بیندیشند یا گوش‌هایی که بدان بشنوند؟! زیرا در حقیقت چشم‌های ظاهر کور نمی‌شود ولیکن دل‌هایی که در میان سینه‌هاست کور می‌گردد»، (تصویر ۱). این اشاره تأکید بر بعد معنوی و عمیقی دارد که از ماهیت سفر حاصل می‌شود. اینکه چشم ظاهر با چشم باطن متفاوت است و سیر کردن در زمین با این دو چشم در ارتباط است. در سفر گوش معنوی انسان باز می‌شود و انسان دریافت‌های

تصویر ۱: مراسم حج. مأخذ : خبرگزاری مهر.

زیادی را تجربــه می‌کند. پیداکردن جهان‌بینــی و نیز بالا رفتن سطح تعقل جز با ترک خانه و سفر کردن به دست نمی‌آید و این است فلسفه تأکید و توصیهٔ اسلام به گردشگری و سفر و مشاهده عاقبت پیشــینیان (محقق داماد، ۱۳۹۵). هرچند گردشــگری با معنویت و معنا در ارتباط است اما نمی‌توان آنها را یکسان دانست (ایمانی‌خوشخو، پورجم علویجه و نادعلی‌پور، ۱۳۹۴). دین‌داری، مانند معنویت به چتر تشبیه شده است که به اعتقادات و سنت‌ها قابل ترجمه است. درحالی‌که اساساً دین یک زیرشاخه از معنویت است، تولید معنا در ســفر یکی از ساده‌ترین کارکردهای دینی و غیردینی گردشــگری است (Tribe, 2009) حضور در رویدادها با انگیزه‌های متفاوتی مثل اجتماعی شدن، با اعضای خانواده بودن، تجربه‌هــای جدید و... همراه بوده اســت (همایون و بد، ۱۳۹۴). بنابراین انگیزه‌های متفاوت می‌تواند معانی متفاوتی را تولید کند. یافتــن معنا بیــش از آنکه نیازمند ابزار خاصی باشــد، به توجه و تعمق نیاز دارد. این توجه می‌تواند از درون فرد تحریک شــود یا از طریق محیط، زمینه‌ســازی شود. شــرکت در رویداد مذهبی و غیر مذهبی موجب می‌شــود بســتر مناسب برای پذیرش مفاهیم معنوی فراهم شــود. این بســتر ســازی می تواند بدون توجه به انگیزه های گردشــگران و صرفا بر اساس حس و حال ایجاد شده در سفر ایجاد شود.

اینکـه گردشـگر در چـه مسیری قـرار داشـته باشـد و راهنمـای سـفر یـا تـور چگونه فضـای سـفر و داسـتان‌های آن را تفسـیری و تحلیلـی منتقـل کنـد، کیفیـت معنـا در گردشـگری را تعریـف می‌کنـد. بنابرایـن معنـا، بخشـی از گردشـگری اسـت کـه بـرای بـه دسـت آوردن آن بایـد زمینه‌سـازی، داستان‌سـازی، روایت‌پـردازی و تفسـیر و تحلیـل را بـه کار گرفـت. منظـر معنـوی یـک سـفر همـان ادراکات، احساسـات و برداشـت‌های معنـوی اسـت کـه گردشـگران بـه طـور متفـاوت دریافـت می‌کننـد. ایـن منظـر از فـردی بـه فـرد دیگـر و از شـرایطی بـه شـرایط دیگـر متفـاوت اسـت، امـا می‌تـوان نمایـی عینـی-ذهنـی از آن را ترسـیم کـرد.

اربعین

واژه اربعین از اصطلاحاتی اســت که در متــون دینی، حدیثی و تاریخی کاربرد زیــادی دارد. آثار حفظ چهل حدیث، دعای چهل نفر، کمال عقل در چهل‌ســالگی، گریه چهل روز زمین، آسمان و فرشــتگان بر امام حسین، اســتحباب زیارت اربعین و... از جمله مواردی اســت که جایگاه ایــن عدد را در معارف اســلامی بیان مــی‌دارد (پاک‌نیا، ۱۳۸۳). در اینجا به اختصــار به چند نمونه از این موارد اشاره می‌شود:

- پیامبر (ص) در ســفارش‌هایش به ابوذر غفاری به جایگاه والای مؤمن در جهان اشاره‌کرده و فرموده است: «ای ابوذر! هنگامی‌که مؤمنــی از دنیا می‌رود، زمین تا چهل روز بــرای فقدان او گریان و عزادار اســت» (طبرســی، ۱۳۷۰: ۴۶۵). ممکن است منشأ فراگیر شدن مجالس چهلم برای اموات مؤمنین همین روایت نبوی باشد درحالی‌که موضوعی شرعی به حساب نمی‌آید.

در بین ائمه معصوم نیــز تنها امام معصومی که اربعین دارند امام حسین (ع) هستند. درواقع اربعین سیدالشهدا (ع) سند مظلومیت و حقانیت ایشان در عرصه کشمکش حق و باطل نمودار می‌سازد (تقوی، ۱۳۶۸: ۲۲)

- امام حسن عسکری (ع) می‌فرمایند : نشانه‌های مؤمن پنج چیز اســت: پنجاه رکعت نماز، زیارت اربعین، انگشــتر به دست راست کردن، جبین را در ســجده بر خاک گذاردن و بلند گفتن بسم‌الله الرحمــن الرحیم در نماز. که این روایت خــود از مهم‌ترین دلیل بزرگداشت اربعین است (ابن طاووس،۱۳۷۶).

در میان شــیعیان، اربعین امام حســین از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار اســت. صاحب‌نظران و علمای شیعه بر این باورند مبنای تاریخی این روز ورود اســرای واقعه کربلا به این شــهر در ســال ۶۱ هجری و دفن ســر مبارک امام در کنار پیکرشــان است. عده دیگری از علما نیز بر این باورند مبنای بزرگداشــت این روز ورود جابربن‌عبدالله انصاری یکی از اصحاب برجســتهٔ رسول خدا (ص) به همراه همســرش عطیه عوفی به کربلاســت (پژوهشکدهٔ حج و زیــارت، ۱۳۹۴). این گــروه بر این باورند که ورود کاروان اســرا در ســال ۶۲ هجری صورت گرفته اســت و ...، امــا هر دو گروه استدلالاتی را برای اثبات حرف خود می‌آورند.

زیارت با پای پیاده درواقع بزرگداشــتی اســت که در تاریخ بارها تکرار شــده و محدود به زمان حال نیســت. به طور مثال حضرت آدم هــزار بار با پای پیاده به زیــارت خانهٔ خدا رفت. در واقع این شــیوه، اختصاص به دین و فرهنگ خاصــی ندارد . همان‌طور که پادشاه روم با خدا پیمان بسته بود که به شکرانهٔ پیروزی در جنگ با امپراتوری ایران از مقر خود یعنی قســطنطنیه پیاده به زیارت بیت‌المقدس برود (همایون و بد، ۱۳۹۵)؛ (تصویر ۲).

در دین اســلام نیز زیارت با پای پیاده، ســفارش شده و از آن به فعلی مثبت یاد شــده است. از نقل‌های تاریخی این‌گونه به دست می‌آید که تشــرف به بارگاه ائمهٔ اطهار (ع) با پای پیاده، از زمان حضور ائمه رایج بوده و در نقاط مختلف ســرزمین اسلامی صورت گرفته است. ولی در طول تاریخ و به واسطهٔ حکومت‌های متفاوت، این تشــرف‌ها با سختی‌ها و مشــکلاتی همراه بوده است. حاکمان حکومت‌های شــیعی مانند حکومت آل‌بویه، به این ســنت حسنه اقدام کرده و سعی در تبلیغ آن بین شیعیان داشته‌اند. بنا به نوشتهٔ جلال‌الدوله (ابن‌جوزی، ۱۳۷۹)، یکــی از نوادگان عضدالدوله، در ســال ۴۳۱ ه. ق با جمعی از یاران خود برای زیارت، رهسپار نجف شــده و از خندق شهر کوفه تا حرم امیرالمؤمنین (ع) در نجف را، که یک فرسنگ فاصله بود، پیاده و با پای برهنه پیمود.

در زمان حکومت صفویه نیز اهتمام بسیاری بر زیارت با پای پیاده صورت گرفته است. شاه عباس صفوی و علمای بزرگ این عصر همچون شیخ بهایی، برای رواج فرهنگ زیارت در بین مردم، از اصفهان عزم مشهد کرده و با پای پیاده به زیارت امام‌رضا(ع) رفتند.

علما و مراجع تقلید حوزهٔ علمیهٔ نجف نیز، به تأسی از ائمهٔ اطهار(ع)، اهتمام زیادی به این سنت حسنه داشته‌اند. به طور مثال می‌توان به کاروان بزرگ آیت‌الله سیدمحمد شاهرودی اشاره کرد که زبان‌زد همگان بود (همان: ۱۷۵) یا علامهٔ امینی مؤلف کتاب «الغدیر» یکی دیگر از شخصیت‌های برجستهٔ حوزهٔ علمیهٔ نجف که به طور مرتب، در این مراسم شرکت می‌کرد (لطفی، ۱۳۷۹:۴۰).

نقل‌شده که زیارت کربلا با پای پیاده، تا زمان مرحوم شیخ انصاری مرسوم بوده اما در برهه‌ای از زمان به ورطهٔ فراموشی سپرده می‌شود و توسط میرزاحسین نوری دوباره احیا می‌شود. به تدریج پیاده‌روی نجف تا کربلا در عراق گسترش بیشتر پیدا کرد و مردم از سایر شهرهای عراق به سمت کربلای معلی می‌آمدند.

نگاهی به پیشینهٔ برگزاری پیاده‌روی اربعین در تاریخ عراق نشان‌دهندهٔ تضادی همیشگی میان حاکمیت سیاسی و اقلیت دینی شیعه است و در گذر این سال‌ها سنگ‌اندازی‌ها و حوادث دردناکی در راه این مسیر اتفاق افتاده است. برای نمونه می‌توان به حادثهٔ سال ۱۳۹۷ قمری اشاره کرد. در این سال زائران از مدت‌ها پیش برای بهره‌برداری‌های تبلیغی و سیاسی بر ضد حکومت طاغوتی عراق، برنامه‌ریزی‌های زیادی کرده بودند، حکومت عراق با خشونت زیاد، راهپیمایان را در طول راه، به گلوله بستند. به‌طوری‌که از این حادثه به عنوان اربعین خونین یاد می‌شود.

این واقعه، به صورت پیاپی در سال‌های ۱۳۹۰، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶ قمری نیز اتفاق افتاده بود اما حرکت گسترده سال ۱۳۹۷ق. بی‌سابقه بوده (محدثی، ۱۳۸۹: ۴۵). صدام در دوران حاکمیت بیش از سی‌سالهٔ خود، همهٔ مراسم عزاداری اهل‌بیت(ع) را تعطیل کرد، اما پس از نابودی حکومتش، بغض‌های فروخوردهٔ چندین‌ساله سر باز کرد و انفجاری از حضور شیعیان در حرمین شریفین رخ داد.

از دیگر نکات این همایش بزرگ باور عمیق مذهبی شرکت‌کنندگان و دست‌اندرکاران است؛ به طوری که با توجه به افزایش حملات تروریستی در سال‌های اخیر و تهدیدات آنها به بمب‌گذاری در طول مسیر، نه‌تنها از حجم تقاضا برای این سفر کاسته نشده، بلکه هرساله شاهد جمعیت بیشتری در این پیاده‌روی هستیم؛ در حالی‌که ترس از امنیت از عوامل مهم

تصویر ۲: پیاده‌روی اربعین سال ۱۳۹۶. عکس: محمدجواد درودیان، ۱۳۹۶.

کاهش تقاضای گردشگری است (همایون و بد،۱۳۹۴).

طبق آمارهای رسمی تعداد زائران بارگاه ملکوتی امام‌حسین(ع) در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۱ بین ۱۰ تا ۱۴ میلیون نفر بوده است. آمارهای مراکز مختلف گویای آن است که مراسم زیارت اربعین سال ۲۰۱۶ که با حضور بیش از ۲۰ میلیون نفر برگزار شد، بزرگ‌ترین تجمع بشری در جهان بوده است. همچنین هر سال، خیل عظیمی از پیروان سایر ادیان از جمله مسیحیت نیز به همراه هیئت‌های عزاداری برای شرکت در مراسم اربعین سرور سالار شهیدان وارد کربلا می‌شوند.

بر این اساس، بزرگ‌ترین همایش انسانی دنیا در اختیار شیعیان است؛ درحالی‌که کنگرهٔ عظیم حج هر سال با حضور حداکثر ۴ میلیون مسلمان برگزار می‌شود. به این ترتیب، حج حسینیان در کربلا، سعی بین صفا و مروهٔ آنها در بین الحرمین و لباس احرام آنها، لباس عزای سیدالشهداست.

اما ممکن است این پرسش به ذهن بیاید که علت پیاده رفتن و تحمل سختی‌های گوناگون در این مسیر چیست؟ در ادامه روایتی از امام صادق(ع) بیان می‌کنیم که به خوبی زوایای پنهان این موضوع را آشکار می‌سازد. امام‌صادق(ع) دربارهٔ ثواب زیارت امام‌حسین(ع) با پای پیاده می‌فرماید: «کسی که با پای پیاده به زیارت امام‌حسین(ع) برود، خداوند به هر قدمی که برمی‌دارد یک حسنه برایش نوشته و یک گناه از او محو می‌فرماید و یک درجه مرتبه‌اش را بالا می‌برد، وقتی به زیارت رفت، حق تعالی دو فرشته را موکل او می‌فرماید که آنچه خیر از دهان او خارج می‌شود را نوشته و آنچه شر و بد است را ننویسند و وقتی برگشت به وی می‌گویند: به خدا قسم! هرگز تو آتش را به چشم نخواهی دید و آتش نیز هرگز تو را نخواهد دید» (قمی، ۱۳۷۷ : ۱۳۴). همچنین این پیاده‌رفتن خود از منظرهای گوناگون قابل بررسی است به طور مثال روابط انسانی شکل گرفته در طول مسیر، تعامل جامعهٔ میزبان با جامعهٔ میهمان، رفتارهای زوار با یکدیگر و تمایل خدام برای پذیرایی از زائرین سیدالشهداء که در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

روش‌شناسی

این مطالعهٔ کیفی و بنیادین، در برنامهٔ پیاده‌روی اربعین سال ۱۳۹۵ با استفاده از مصاحبه، مشاهده و بررسی فیلم‌ها صورت گرفت. محقق این پژوهش به عنوان مشاهده‌گر و مداخله‌گر فعال در این رویداد حضور پیدا کرد و با استفاده از مصاحبه و مشاهدهٔ اقدام به گردآوری نظری داده نمود. برای خلاصه‌سازی مصاحبه‌ها از روش کدگذاری استفاده شد که زمینهٔ تجزیهٔ داده‌های تحقیق به واحدهای قابل تفسیر و ارتباط را فراهم می‌سازد (ابوالمعالی‌حسینی، ۱۳۹۰). سؤال اصلی تحقیق این بود که حس و حال معنوی در برنامهٔ اربعین چیست؟، لذا از طریق مصاحبه‌های باز این امکان به پاسخ‌دهندگان داده شد تا حال و هوای خود را توصیف کنند. از این جهت که رسیدن به اشباع نظری یا عدم‌اضافه‌شدن مفاهیم جدید به تحقیق مد نظر قرار گرفت (خاکی، ۱۳۹۲) تعداد مصاحبه‌شونده‌ها کاملاً نامشخص و وابسته به توسعهٔ تحقیق تعریف شد. بنابراین پس از ۳۸ مصاحبه مفهوم مدنظر کشف شد، اما به واسطهٔ فرصت زمانی و امکان مصاحبه‌های تکمیلی، این رقم به بیش از ۵۰ مصاحبه افزایش یافت. برای یافتن مفهوم مد نظر از این اقدام اکتشافی و توصیفی تلاش شد تا از کلمات استفاده‌شده توسط پاسخ‌دهندگان برای کدگذاری استفاده شود. آنچه در انتهای کدگذاری مدنظر بود، داشتن ارتباط و پیوستگی بین کدهای انتخابی و ادغام آنها تا مرحله‌ای بود که کدهای بی‌ارتباط و بی‌اهمیت از تحقیق حذف شوند. نتیجهٔ مطلوب این پژوهش رسیدن به چارچوب مفهومی است که بتواند حال و هوای قابل درک در اربعین را به واژه‌هایی ساده‌تر و قابل‌لمس‌تر ترجمه کند.

یافته‌ها

الف: حس امنیت در اوج ناامنی

حس امنیت یکی از مهم‌ترین ارکان گردشگری است که در صورت فقدان آن، گردشگران مقاصد دیگر را انتخاب خواهند کرد. حس امنیت از خود امنیت مهم‌تر است. چراکه گردشگران بر اساس حس خود نسبت به واقعیت‌های عینی تصمیم‌گیری می‌کنند. حضور داعش در عراق و سوریه و ناامنی‌های مکرر منطقهٔ خاورمیانه، بستر اولیهٔ جذب گردشگر را با مشکل روبرو کرده است. اما آنچه در پیاده‌روی اربعین مورد توجه است، گرایش بیش‌ازپیش زائرین به تجربهٔ معنوی سفر اربعین بدون توجه به وضعیت امنیتی است. در همین رابطه صحبت‌های این زائر عراقی نسبت به امنیت مسیر جالب توجه است.

«این جمعیت زیاد از ۱۴۰۰ سال پیش همواره زیارت اربعین را پیاده انجام داده‌اند. در زمان متوکل مچشان را قطع می‌کردند، از آنها پول می‌گرفتند ، از هر ۱۰ زائر یکی را می‌کشتند، ولی باز مردم می‌رفتند. در زمان حکومت صدام ژنرال‌های بعثی در راه کمین کرده و شکنجه، زندانی و تهدیدهای ناموسی می‌کردند ولی مردم می‌آمده‌اند . آیا این معجزه نیست؟».

به نظر می‌رسد در اینجا بنیان‌های اولیهٔ استقرار گردشگری با سؤال روبه‌رو شده است. گردشگری که

تا به حال وابسته به ابعاد سه‌گانۀ مقدس آب، خوراک و محل اقامت بود، با مؤلفۀ غیرمادی «عشق» جور دیگری رفتار می‌کند. عشقی که جای خالی امنیت را هم پر می‌کند. کشته‌شدن در مسیر سفر چیزی در حد شهادت در مسیر حسین(ع) را تداعی خواهد کرد. بنابراین ناامنی بیشتر با حس نزدیکی و صمیمیت بیشتر با امام حسین (ع) همراه است.

صحبت‌های دختری که به علت انفجار در مسیر پایش را از دست داده بود تأییدکننده این مدعا است:

- خبرنگار: چند روز در مسیر هستید؟
- دختر : ۱۳ روز
- خبرنگار : پیاده‌رفتن با این پا برایت سخت نیست؟
- دختر : (بدون مکث) نه ... نه ... خسته نمی‌شم. برای امام حسین حتی سوار ماشین هم نمی‌شم.

به نظر می‌رسد واژۀ تهدید یا خطر برای زائران حسینی، موضوعی تعریف نشده است، چون آنها به مولایی اقتدا کرده‌اند که از جان و مال خود گذشت و بر علیه ظالم قیام کرد. شاید هم تهدید و خطر در مسیر زیارت، بخشی از جذابیت‌های تجربۀ حسینی سفر است. نمی‌توان گفت که حس ناامنی را کسی درک نمی‌کند، اما این حس در فضایی از معانی شهادت و گذشت، جور دیگری درک می‌شود.

ب: همزادپنداری سختی مسیر

درک سختی‌های تجربۀ معنوی اربعین، تنها لمس‌کردن و تحمل‌کردن نیست، بلکه نوعی همزادپنداری در خود دارد. حال و احوالات درونی زائرین با این سختی‌ها و دشواری‌ها درگیر می‌شود. این درگیری برای آنها تولید معنا می‌کند و این معانی در یک راستا قرار می‌گیرد. سختی‌های امام حسین برای احیای دین اسلام با سختی‌های سفر همراه و همگام می‌شود. مسافر در هر لحظه خود را در میدان دیده‌نشدۀ سفر کاروان کربلا می‌بیند. به گفتۀ یکی از مصاحبه‌شونده‌ها این سفر، « ... یک سفر معنوی است. این به نمایش گذاشتن عشق است و وقتی عشق هست، سختی و ناراحتی جسمی هیچ اهمیتی ندارد!».

او در پاسخ به چرایی نپوشیدن کفش گفت: «به خاطر رنجی که آنها تحمل کردند. هیچ رنجی قابل مقایسه با آن نیست!».

مشاهدات نشان می‌دهد سختی و مشکلات مسیر پیاده‌روی نه‌تنها باعث رانده‌شدن مردم از این مسیر نشده، بلکه بسیاری از افراد سعی دارند تا با همدردی با اسیران کربلا و نشان‌دادن عشق بی‌حدوحصر خود به سیدالشهدا(ع) مرهمی معنوی بر دل خود بگذارند. درک سختی سفر، شیرین است. چراکه به سفری تاریخی و پرخاطره از حسین و یارانش متصل شده است.

ج: مهمان‌نوازی رقابتی

در مسیر و انتهای مسیر پیاده‌روی اربعین بدون شک باید به امکانات رفاهی و نیازهای زائرین نیز پاسخ داده شود. موکب‌ها به عنوان بهترین مکان برای پاسخگویی به نیازهای زائرین این مهم را فراهم می‌سازند و درواقع تعامل خدام با زوار، مفهوم زیبایی به نام نظام حبی در روابط انسانی را به وجود می‌آورد؛ نظامی که در آن، میهمان‌های پیاده، مهمان‌های حسین‌اند و هر آنچه از عشق و محبت به حسین(ع) در دل آنها جاری است، در این مهمان‌نوازی خالصانه نمود پیدا می‌کند.

به طور مثال پیرزنی که از لحاظ مالی هم قوی به نظر نمی‌رسید، در مسیر زائران حسینی، التماس‌کنان به دنبال مهمان بود تا برای پذیرایی به خانۀ خود بیاورد. حرف‌های وی این‌گونه بود: «هنوز زوار گیرم نیامده . بعضی روزها زوار گیرم می‌آید، بعضی روزها هم نه. زائرین ! به خاطر امام حسین بیاید منزل من استراحت کنید».

آنها به محض پیداکردن زائر، تمام امکانات خود را در اختیار وی قرار می‌دهند و تمامی آنچه در توان دارند برای او انجام می‌دهند. جالب اینجاست که این حکایت رنگ و بوی رقابت به خود گرفته است و خادمین برای پیداکردن زائر و نشان‌دادن خلوص خود، رقابت بسیار تنگاتنگی با یکدیگر دارند. در اینجا توانگری مالی، عنصری تعیین‌کننده و مؤثر در مهمان‌نوازی نیست و خادمین با سرمایۀ عشق به حسین(ع) از ارتباطات خانوادگی، همسایه‌ها و نسیه خریدکردن، زمینۀ دسترسی به تمامی نیازهای زائرین را فراهم می‌سازند و این همان حس مهمان‌نوازی میزبان نسبت به مهمان است که در گونه‌های مختلف گردشگری به اشکال معنوی و مادی به چشم می‌خورد.

مهمان‌نوازی در این ایام، چیزی است که نه فقط در موکب‌ها، بلکه بین زائرین نیز مشاهده می‌شود. زائرین با حسی مشترک نسبت به امام حسین، به یکدیگر کمک می‌کنند. همگی نسبت به محیط، نسبت به اتفاقات و نسبت به لحظه‌لحظۀ سفر حس مسئولیت

دارنـد و بـدون وجـود هیـچ نسـبت و رابطـه‌ای بـه یکدیگـر رسـیدگی می‌کننـد. ایـن یعنـی حـس مهمان‌نـوازی مهمـان نسـبت بـه مهمـان کـه در گونه‌هـای مختلـف گردشـگری بـه ایـن سـادگی‌ها قابـل مشـاهده نیسـت.

د: داوطلبانه‌بودن عشق به حسین

هرساله افـراد زیـادی از اقصـی نقـاط جهـان خـود را بـه ایـن همایـش بـزرگ می‌رسـانند. افـرادی کـه هریـک بـا نیـت و علـت خاصـی در ایـن جمـع حضـور پیـدا می‌کننـد.

یکـی از مسـافران کـه زائـر ایرانـی جوانـی اسـت، می‌گویـد: «داشـتم بـه ایـن فکـر می‌کـردم چـی میتونـه این‌هـا رو بکشـونه بیـاره اونجـا. از ایـن لحـاظ کـه بگیـم مثـلاً بهتـون جایـزه مـی‌دن. هیچـی. بـه نظـرم هیـچ قدرتـی نمی‌تونـه یـه نفـر رو بکشـونه سـه روز کـه یـک مسـیرو طـی کنـه؛ فقـط امـام حسـین(ع)».

مـرد جـوان ایرانـی‌ای از ورامیـن می‌گویـد: «مـن در ورامیـن صـد متـر راه بـرم خسـته می‌شـم. یـه جـوری جذبمـون می‌کنـه امـام حسـین و عشـقش کـه واقعـاً دوسـت نـدارم بایسـتم، فقـط دوسـت دارم بـرم». زائـر جـوان سـوری اذعـان دارد: «شـوق رسـیدن بـه امام‌حسـین(ع) باعـث می‌شـود هرچیـزی را فرامـوش کنـی. هیـچ نـوع انفجـاری برایـت مهـم نیسـت. همیـن کـه بـه نزدیکی‌هـای کربـلا می‌رسـی نـور و معنویتـی را مشـاهده می‌کنـی و احسـاس می‌کنـی کـه چیـزی تـو را جـذب می‌کنـد و دوسـت داری بـه طرفـش بـروی، آنـگاه دیگـر هیچ‌چیـز را احسـاس نمی‌کنـی نـه درد پـا ار و نـه درد کمـر را ...».

زائرجـوان اسـترالیایی اذعـان دارد: «دلیـل اینکـه مـا الآن در مسـیر هسـتیم امام‌حسـین(ع) اسـت. خـود مـن می‌توانسـتم الآن در سـیدنی مشـغول خوش‌گذرانـی باشـم بـه جـای اینکـه اینجـا باشـم. امام‌حسـین(ع) هماننـد یـک آهن‌رباسـت و مـا هـم مثـل براده‌هـای آهـن هسـتیم کـه بـه سـمت او جذب‌شـده‌ایم و مقاومـت هـم نمی‌توانیـم بکنیـم». او ادامـه می‌دهـد: «انـگار نیرویـی تـو را بـه سـمت او می‌کشـد و تـو تـوان مانـدن نـداری. واقعـاً نمی‌شـود توصیـف کـرد».

آنچـه مسـلم اسـت، ماهیـت داوطلبانه‌بـودن برنامـهٔ پیـاده‌روی و در کنـار هـم قرارگرفتـن افـرادی متفـاوت بـا نیتـی مشـابه، فضـای معنـوی خاصـی را ایجـاد کـرده اسـت. ایـن داوطلبانه‌بـودن عشـق بـه امـام و کشـش بسـیار زیـاد معنایـی آموزه‌هـای حسـین(ع) باعـث شـده تـا حـال معنـوی عمومـی در مسـیر پیـاده‌روی حـس شـود کـه شـاید در هیـچ مسـیر دیگـری قابـل درک نیسـت.

ه) تجربهٔ سـفری متفاوت برای همهٔ افراد

برخـی از زائریـن بـدون نیـات معنـوی، صرفـاً بـرای تجربه‌کـردن ایـن پیـاده‌روی عظیـم بـه ایـن میـدان پـا می‌گذارنـد. بنابرایـن کنجـکاوی آنهـا عاملـی بـرای تجربـهٔ سـفر و تمـاس بـه گروهـی ناهمگـون ولـی دارای هدفـی مشـترک اسـت.

در ادامـهٔ صحبت‌هـای فـردی کـه بـرای اولین‌بـار ایـن گردهمایـی را تجربـه می‌کننـد، مطـرح می‌شـود: «مـن بـار اولیـه کـه اومـدم کربـلا. خاطراتـی کـه دوسـتام بـرام تعریـف کـردن از ایـن پیـاده‌روی و مهمون‌نـوازی مـردم، جذبـم کـرد کـه بیـام و تجربـه کنـم».

ایـن تفـاوت چیـزی اسـت که بـه عنـوان جاذبـه، موجـب جلب

و: عشــق دوطرفهٔ میزبان و میهمان به حسین(ع)

مسـتندات نشـان می‌دهـد بـا توجـه بـه حـوادث پیش‌آمـده در حـج سـال ۱۳۹۴و نیـز مشـکلاتی کـه حاکمـان سـعودی بـرای زوار بیـت‌الله الحـرام پیـش آورده‌انـد، اسـتقبال از سـفر اربعیـن سیدالشـهدا (ع) بیشـتر شـده اسـت. همان‌طـور کـه شـاهد هسـتیم هرسـاله جمعیتـی چنـد برابـر از کنگـره عظیـم حـج بـه کربـلا می‌آیـد.

امـا ایـن شـرایط مقطعـی صرفـاً بهانـه‌ای اسـت بـرای ایجـاد تجربـه در گردشـگرانی کـه بـه سـمت کربـلا هدایـت شـده‌اند؛ زائرینـی کـه بـا توجـه بـه تجربه‌هـای قبلـی فرصـت مقایسـه و تطبیـق تجربیـات خـود را پیـدا می‌کننـد. بـه طـور مثـال زائـر مسـلمان انگلیسـی ۴۰ سـاله‌ای می‌گویـد: «مـن ۱۳ بـار در اربعیـن بـه کربـلا آمـده‌ام و تقریبـاً بـه زیـارت تمامـی مکان‌هـای زیارتـی نیـز رفتـه‌ام، امـا حـس ویـژه‌ای در اینجـا دارم کـه در مکـه نـدارم. کربـلا بهتـر از مکـه اسـت».

آنچـه تنهـا عنصـر شـکل‌گیری ایـن حـس و حـال متمایـز بـا سـایر اماکـن مقـدس اسـت، وجـود حـس عشـق و عبـادت دوطرفـهٔ میهمان‌هـا و میزبان‌هـا بـه حسـین اسـت. عمـلاً دو طـرف اقداماتـی انجـام می‌دهنـد کـه از نظـر جامعـهٔ خـود، نوعـی عبـادت و زیـارت اسـت. میهمـان بـه پیـاده‌روی و میزبـان بـه رسـیدگی بـه عاشـقان حسـین و در ایـن میـان یـک تقابـل معنـوی در حـال رخ‌دادن اسـت. هـر دو گـروه خادمـان یـک نفـر هسـتند و ایـن نفـر واسـط محبـت و عشـق‌ورزی بیـن ایـن دو گـروه از خادمـان اسـت. زائـر در طلـب رسـیدن بـه یـار در مسـیر اسـت و سـاکنین مسـیر بـه دنبـال خدمت‌رسـانی بـه همراهـان حسـین در زمانـی غیـر از حسـین(ع) در واقـع دو طـرف سـعی در راضـی و خشـنودکردن یکدیگـر دارنـد.

نظـر مخاطبـان مشـاهده‌کننده می‌شـود و تجربـۀ متفاوتـی بـرای آنهـا ایجـاد می‌کنـد. کسـی کـه تـا بـه حـال از معانی واژه‌هایـی مثـل شـهادت، گذشـت از خانـواده و فداشـدن در راه خـدا شـناختی نداشـته اسـت، در ایـن فرصـت بـه خوبـی آن را لمـس می‌کنـد. یکـی از مصاحبه‌شـونده‌ها می‌گویـد: «وقتـی فالورهـای یکـی تـا ایـن حـد خـاص و ازخودگذشـته هسـتن، خـودش چـی می‌تونـه باشـه؟ مـن تـا قبـل ایـن سـفر حسـین رو نمی‌شـناختم ولـی تـوی ایـن سـفر فهمیـدم کـه موجـودی عجیـب و متفـاوت اسـت. سـفری کـه مـن تجربـه کـردم بـا همـۀ سـفرهام متفـاوت بـود».

بحث و بررسی

دسـته‌بندی و ادغـام مفاهیمی که در توصیـف درک معنا در پیاده‌روی اربعین انجام گرفت منجر به سـاخت این مفهوم شد (جدول ۱).

منظـر معنـوی پیـاده‌روی اربعیـن از نـوع هم‌زادپنـداری، امنیـت قلبـی درک‌شـده، مهمان‌نـوازی غیـر منفعت‌طلبانـه، رابطـۀ داوطلبانـه و قلبـی، تجربـۀ سـفری متفـاوت بـرای همـۀ افـراد و نهایتـاً عشـق دوطرفـۀ میزبـان و میهمـان بـه امـام حسـین (ع) اسـت، کـه نمـودی عینـی، عینی-ذهنـی و ذهنـی از ارزش‌هـای آزادگـی، تحمـل و گذشـت بـرای دیگـران اسـت.

نتیجه‌گیری

منظـر معنـوی اربعیـن مقولـه‌ای پیچیـده از ذهنیـات و عینیات-ذهنیـات اسـت کـه بـه ماهیـت تجربـه آن شـکلی چندلایـه داده اسـت. حـس عاشـقی و بـاز زنده‌سـازی صحنـه عاشـقی در فعالیتـی سـخت و پرخطـر موجـب شـده تـا زائریـن در لحظه‌لحظـه پیـاده‌روی، تجربیـات متمایـزی را داشـته باشـند.

فضـای هم‌زادپنـداری و هـم درد شـدن بـا غـم تنهـا بـودن حسـین و یارانـش در جریـان کربـلا، زائریـن را بـا انـدوه و غمی مشـترک بـه تحمـل سـختی‌ها فرسـتاده اسـت. داوطلبانـه بـودن حضـور در ایـن برنامـه، احسـاس امنیتـی کـه ریشـه در حـس حضـور امـام حسـین در تمامـی لحظه‌هـا دارد، موجـب شـده تـا مهمان‌نوازی‌هـای بی‌مثالـی جلـوه نمایـد کـه از عشـق دو طـرف میهمـان و میزبـان بـه امـام حسـین سرچشـمه گرفتـه اسـت. واقعـه عبـور کاروان باقی‌مانـدگان کربـلا و آوارگـی خانـواده امـام پـس از کربـلا، حـس مظلومیـت و بی‌گناهـی را بـه راه‌پیمایـان اربعیـن داده اسـت. ایـن زائـران بـا سـختی‌های سـفر قـرار دوسـتی می‌گذارنـد و سـختی‌ها و مشـکلات حـس و حـال درمان‌گـری و قـرار گرفتـن در جبهـه یـاران حسـین را تداعـی می‌کنـد.

امـام حسـین مثـل آهن‌ربایـی قدرتمنـد بـه جـذب کـردن

جدول ۱: حال معنوی زائرین اربعین حسـینی. مأخذ : نگارنده.

مفهوم	ابعاد	نوع	توضیح
منظر معنوی اربعین	حس امنیت در اوج ناامنی	ذهنی	سـفر بـرای تجربـه‌ای والا بـا مفهـوم شـهادت معانـی جدیـدی ایجـاد می‌کنـد. امنیـت چیـزی اسـت کـه از درون دل زائریـن ایجـاد می‌شـود نـه از مسـیر پیـاده‌روی.
	هم‌زادپنداری سختی مسیر	عینی-ذهنی	کاروان امـام حسـین و حضـرت زینـب، بـا مسـیر پیـاده‌روی اربعیـن چندبـاره متولـد می‌شـود و زائریـن خـود را بـا ایـن داسـتان پـر از سـختی و خطـر، همـراه می‌یابنـد.
	مهمان‌نوازی رقابتی	عینی-ذهنی	مهمان‌نـوازی از دو نـوع میزبـان بـه مهمـان و مهمـان بـه مهمـان در کلیـۀ فعالیت‌هـای پیاده‌روی جـاری اسـت و دسـتمایۀ رقابتـی آن بـدون هیچ‌گونـه منفعت‌طلبـی همـراه اسـت.
	داوطلبانه‌بودن عشق به حسین	عینی-ذهنی	هیـچ اجبـار خارجـی ایـن افـراد را دور هـم جمـع نکـرده اسـت و ایـن پیاده‌روی بـه طـور کامـلاً داوطلبانـه و خودجـوش شـکل گرفتـه اسـت.
	عشق دوطرفۀ میزبان/ میهمان به حسین (ع)	عینی-ذهنی	اشـتراک بیـن دو گـروه میزبـان و مهمـان در عشـق بـه حسـین اسـت کـه ایـن اشـتراک در تمامـی لحظه‌هـای سـفر قابل‌لمـس و قابـل دریافـت اسـت.
	تجربۀ سفری متفاوت برای همۀ افراد	ذهنی	تجربـه محیطـی وسیع‌تر از زندگـی روزمـره و فرصتـی بـرای احیـای مجـدد هـر فـرد و پیـدا کـردن معنویـت ازدسـت‌رفته در راه ایـن مسـیر

براده‌های آهن دل‌های عاشق بی‌وقفه ادامه می‌دهد و این عاشقان بدون مقاومت در مقابل این کشش بی‌انتها با یکدیگر هم مسیر، همراه، وابسته و پیوسته می‌شوند. خیلی‌ها تجربه کردن این حس و حال را بهانه‌ای برای پیاده‌روی کردند، اما فضای پیاده‌روی و مسیر حرکت، چیزی غیر قابل توصیف و تشبیه است. رفتار دوستانه میزبان با میهمان جبرانی است از عدم مهمان‌نوازی بزرگانشان از حسین و خاندانش و این حال خوش آنها را از هرگونه محاسبه اقتصادی و منفعت‌طلبانه دور کرده است.

گرفتار شدن در اینجا به معنای خوبی روایت می‌شود. گرفتار شدن در جاذبه عشق به کسی که برای احیای دین از خود و خانواده‌اش گذشته است و حس معنوی زائران مثل حس گرفتارشدن در حالی است که دیگر میلی به خروج از آن نیست. گرفتاری به عشقی که بی‌پایان است و از نسلی به نسل دیگر از آن یاد شده است.

پیاده‌روی اربعین نمایی از عاشقی با سختی‌هایش است، در شکلی که عاشق واقعی سال‌های پیش بی‌صدا و در تنهایی سختی‌هایی را تحمل کرده باشد و معشوق پس از سالیان دراز صدای معشوق را شنیده باشد. معشوق حال عاشق را تازه دریافته و در سوگ دوری از او، هم‌قطار بازماندگان اولیه یا خانواده‌ی او شده است. معنویت در سفر به معنای درد کشیدن‌های یک معشوق در سوگ عاشق است؛ عاشقی که هرکجا را می‌نگرند نشان از اوست. معشوق‌ها سرگشته و حیران در مسیر، برای درد مشترک به یکدیگر دلداری می‌دهند و هر چه در عشق به عاشق دارند به معشوق می‌دهند. فضای عاشقانه اربعین حسی از زندگی دارد که از درون شهادت امام حسین و یارانش زنده شده است و این زندگی در ساق‌ها و قدم‌های زائران رنگ می‌گیرد.

انجام مطالعه در فضای معنوی اربعین، درحالی‌که جلوه‌های تحقیق گری و اکتشافی دارد، نوعی کشف شدن و شناخته شدن معنوی است. اربعین صدایی است که نسل‌ها توسط پدران و مادران به فرزندان نقل‌شده و نجوای آن از هرکجای عالم شنیدنی است. به نظر می‌رسد برای شناختن نواهای این نجوا لازم باشد پژوهش‌های میدانی هدفمندتر با هدف تفکیک و تشخیص گروه‌های اجتماعی متفاوت با مقصدهای مختلف صورت گیرد. هرچند صدای ساز این پیاده‌روی موزون و دل‌نشین است و توسط نفس‌های حسین (ع) نواخته می‌شود، اما نقش این ساز را دل‌های سوخته حسینی از گوشه‌های دنیا بازی می‌کند. نگاه از این گوشه‌ها به پدیده اربعین می‌تواند موجبات شناخت بیشتر معنویت جاری در این رویداد را فراهم سازد.

فهرست‌منابع

• ابن‌طاووس، علی ابن موسی. (۱۳۸۳). *اقبال الاعمال*. ۳ ج. قم: سماء قلم.
• ابن‌جوزی، یوسف. (۱۳۷۹). *تذکرة الخواص*، ترجمه: محمدرضا عطائی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
• ابن‌قولویه قمی، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). *کامل الزیارات*، ترجمه: ذهنی تهرانی. تهران: انتشارات پیام حق.
• ابوالمعالی‌حسینی، خدیجه. (۱۳۹۰). *پژوهش کیفی از نظریه تا عمل*. تهران: نشر علم.
• ایمانی‌خوشخو، محمدحسین، پورجم علویجه، افسانه و نادعلی‌پور، زهرا. (۱۳۹۴). *مطالعات گردشگری*. تهران: جهاد دانشگاهی.
• پاک‌نیا، عبدالکریم. (۱۳۸۳). اربعین در فرهنگ اهل بیت(ع). *ماهنامۀ مبلغان*، (۵۲): ۲۱-۳۳.
• تقوی، سیدرضا. (۱۳۶۸). *اربعین در فرهنگ اسلامی*. ترجمه: رضا تقوی‌دامغانی.
• خاکی، غلامرضا. (۱۳۹۲). *روش تحقیق گرانددی در مدیریت (با رویکرد پایان‌نامه‌نویسی)*. تهران: فوژان.
• دویر،لاری.(۱۳۹۴). *اقتصاد و سیاست‌گذاری گردشگری*. ترجمه: ولی‌الله علی‌زاده و محمدحسین ایمانی‌خوشخو. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی.
• صنعتی، سمیه. (۱۳۹۰). *سوگواری از منظر مذاهب*، پایان‌نامۀ کارشناسی ارشد. مشهد: دانشکدۀ الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری دانشگاه فردوسی مشهد.
• طبرسی، حسن بن فضل. (ق ۱۳۷۰) *مکارم الاخلاق*، ترجمه میرزا محمدعلی مدرس چهاردهی، قم: ناشر شریف رضی.
• لطفی، مهدی. (۱۳۷۹). *جرعه‌نوش غدیر*. قم: نسیم حیات.
• محدثی، جواد. (۱۳۸۹). *فرهنگ عاشورا*. قم: نشر معروف.
• محقق‌داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۵). *گردشگری و معنویت*، اولین کنفرانس گردشگری و معنویت. تهران: دانشگاه علم و فرهنگ
• پژوهشکدۀ حج و زیارت. (۱۳۹۴). مجموعه *مقالات اربعین*. تهران: انتشارات معارف.
• همایون، محمدهادی و بد، مهدیه. (۱۳۹۴). *تبیین انگیزه‌های معنوی گردشگران در سفرهای معنوی، مطالعۀ موردی رویداد پیاده‌روی اربعین*. اولین کنفرانس گردشگری و معنویت. تهران: دانشگاه علم و فرهنگ.
• Jamal, T. & Robinson, M. (2011). Handbook of Tourism Studies. Los Angeles, Calif.: SAGE Publications Ltd.
• Tribe, J. (2009). Philosophical Issues in Tourism. Bristol: Channel View Publications.

نحوۀ ارجاع به این مقاله

درودیان، محمدجواد. (۱۳۹۷). منظر معنوی رویداد پیاده‌روی اربعین حسینی. *مجلۀ منظر*، ۱۰ (۴۵) : ۶۵-۵۶.

DOI:10.22034/manzar.2018.80491
URL: http://www.manzar-sj.com/article_80491.html